

Васил Марков¹

**ВЪЗРОЖДЕНСКА КАМЕННА ПЛАСТИКА ОТ ЦЕНТРАЛНА
СТАРА ПЛАНИНА. СЕМАНТИЧНИ И ГЕНЕАЛОГИЧНИ АСПЕКТИ**

Vasil Markov

**REVIVAL-PERIOD STONE RELIEFS FROM THE CENTRAL BALKAN
MOUNTAINS. SEMANTIC AND GENEALOGICAL ASPECTS**

Abstract: The report presents images of mythological characters such as the snake, the dragon and the sun from Revival-period church stone reliefs in the Central Balkan Mountains. The semantics of the images and their connection with the verbal folklore in the studied region are studied. Special attention is paid to the ancient heritage preserved in some of the images.

Keywords: mythology, stone reliefs, ancient heritage, pictorial folklore, history of culture

В изследването са представени изображения на основни митологични персонажи от българското възрожденско изобразително изкуство – змията, змее и слънцето, произхождащи от Централна Стара планина. Изследвани са основно изображения от възрожденска каменна пластика, произхождащи от църквите „Св. Георги“ в с. Лесидрен, община Угърчин, „Св. Всех светих“ от с. Голяма Желязна, Троянско, „Св. Петка“ в Троян и „Св. Архангел Михаил“ в с. Скандало, община Априлци.

Най-впечатляващ и богат на семантични стойности е образът на *змията*. Откриваме я показана пълзяща, с дълго, нагънато тяло, върху северния каменен корниз на църквата „Св. Георги“ в с. Лесидрен (обр. 1). Този неин образ може да се тълкува – като семантика в чисто християнски дух – като символ на „Старозаветната змия“, знак на дявола, предупреждение за изкушенията, които предлага той на християните. Едновременно с това в духа на българската народна вяра може да се мисли и като изображение на домашната змия – пазителка на храма. Широко разпространено у българите е вярването, че всеки дом си има домашна змия, която пази къщата и която под страх от големи нещастия не бива да се убива (Георгиева 1983: 57–63). На тази змия стопан на къщата чак до края на XIX и в началото на XX век на Средна Места периодично се прави празник, известен като „Стопанова гозба“ – древнотракийски по своята генеалогия обичай (Марков 2010: 61–87). Тази народна митологична представа за Централна Стара планина е пренесена и върху християнския храм, мислен като дом на Бога (Марков 1997: 64–110).

¹ ve22@abv.bg

Обр. 1. Изображение на змия. Църквата „Св. Георги“, с. Лесиорен

Че действително изображението от църквата „Св. Георги“ в Лесидрен може да се тълкува като образ на домашната змия, показва паралелът с изображението на змия от източната фасада на църквата „Св. Всях светих“ в с. Голяма Желязна (обр. 2). Тази змия подобно на всички останали изображения върху фасадата на храма е изпълнена в шукатура. Показана е излизаща изпод корниза на храма, явно с внушението, че живее в него, т.е. че е змията стопан на святото място.

Обр. 2. Изображение на змия. Църквата „Св. Всях светих“, с. Голяма Желязна

Две змии, показани в затворена кръгова композиция, при която главата на едната змия застига опашката на другата, наблюдаваме върху северния корниз на църквата „Св. Петка“ в Троян (обр. 3). Тази сцена напомня за символа „Уроборус“ – (змия, захапала опашката си – б.а. В.М.), за който се приема, че символизира вечният кръговрат, вечността и безсмъртието (Купър 1993: 225).

Обр. 3. Кръгова композиция от две змии. Църквата „Св. Петка“, гр. Троян

Най-впечатляващо е изображението на две, сложно преплетени змии (двуглави змейове с глави и на опашките – б.а. В.М.), от корниза на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Скандало (обр. 4). Символът е много стар, откриваме го като прототип върху палетата на фараона Нармер в Египет (ок. 3000–2920 г. пр.Хр. – б.а. В.М.), като изображение от чашата на цар Гудеа от Лагаш (Месопотамия, ок. 2600 г. пр.Хр. – б.а. В.М.), върху кадуцея на бог Хермес от гръко-римското изобразително изкуство. В нашия възрожденски паметник той продължава да носи част от древната си символика на сила и власт, тъй като го е поставен в центъра на по-голяма сцена, включваща симетрично разположените край него фигури на двамата селски чорбаджии, държащи в ръка, съответно, тояга (властта, според местното народно тълкуване – б.а. В.М.) и торба с жълтици (силата на парите – б.а. В.М.) (Марков 1997: 64–110).

Най-често змеят от българското възрожденско изобразително изкуство от Централна Стара планина е показван като голям, крилат гушер с кучешка глава (Ангелов 1986: 144). Такъв е показан той и от източния корниз на църквата „Св. Георги“ в Лесидрен (обр. 5). Митологичните чудовищата са две. Изобразени са край християнския кръст на Разпятието и са обърнати с главите навън, което ме кара да мисля, че в семантичен план следва да се тълкуват в духа на българската народна вяра, като пазители, охранители на Христовото разпятие (Марков 1997: 64–110:).

Обр. 4. Две преплетени в хералдична поза змии.
Църквата „Св. Архангел Михаил, с. Скандало

Обр. 5. Изображение на змей. Църквата „Св. Георги“, с. Лесидрен

По-различно е изображението на змейовете от източната фасада на църквата „Св. Всех светих“ от с. Голяма Желязна (обр. 6), където изображенията на крилатите змейове са показани с главите навътре и в позиция под Христовия кръст, при това са оцветени в черно – знак за хтоничната им принадлежност. Всичко това ме кара да мисля, че става дума за християнизираната семантика на змея, символ на Сатаната и подземния свят.

Обр. 6. Змейове под кръста. Църквата „Св. Всех светих“, с. Голяма Желязна

В чисто християнски семантичен аспект следва да се тълкува и сцената „Ламя преследва три риби“, изпълнена в каменна пластика от източния корниз на абсидата на църквата „Св. Петка“ в Троян (обр. 7). И тук ламята се явява символ на Сатаната, а трите риби – на Христовия символ. Като цяло сцената следва да се разчете като християнизиран вариант на Основния двуборчески мит – битката между Доброто и Злото, между светлото и тъмното начало, между християнския Бог и Сатаната.

Обр. 7. Двуборческа сцена: Ламя преследва риби. Църквата „Св. Петка“, гр. Троян

Уникално и като семантика, и като генеалогия е изображението на змея от северния корниз на църквата „Св. Всях светих“ в с. Голяма Желязна (обр. 8). Показано е в нисък релеф страховито мъжко лице с черни мустаци (обр. 9). Симетрично край него са изобразени подаващи се насреща огромна змия-змей и триглав змей (обр. 10). Според мен са изобразени трите лица на змея – като огромна змия, като триглава змия и змеят – преобразен в антропоморфен вид. Смесовата натовареност на тази, без паралели, сцена от българското възрожденско изкуство трябва, според мен, да се търси в народната митологична представа, че змеят може да се явява и като чудовище, в змеинен вид, и в човешки вид. Особено, когато люби някоя мома или млада жена. Тогава той ѝ се явява като красив млад момък (Маринов 1994: 299–304).

Обр. 8. Изображение на човешко лице, фланкирано от два змея.
Църквата „Св. Всях светих“, с. Голяма Желязна

Обр. 9. Изображение на човешко лице. Детайл.
Църквата „Св. Всях светих“, с. Голяма Желязна

Обр. 10. Изображение на триглав змей. Детайл.
Църквата „Св. Всях светих“, с. Голяма Желязна

Точно такава народна легенда е съхранена чак до средата на 80-те години на XX век в с. Голяма Желязна и е документирана от мен при теренна експедиция на Музея на народните художествени занаяти. Змеят залюбил най-красивата мома от селото. Идвал при нея нощем като огнено кросно. На връх Великден, когато на мегдана се виело селското хоро, в чистото небе се появило едно облаче. От него като вихрушка слязъл змеят, грабнал момата от хорото и я отнесъл своя дом в планината – на „Момски камък“ (Момков камък – б.а. В.М.), където я направил своя жена. Пещемалът ѝ се отличил върху скалата. И до днес народът сочи тези „шарки“ като свидетелство за състоялия се на мястото „Свещен брак“ (Марков 2007: 78–107).

Още Иван Венедиков обръща внимание, че този тип народни легенди вероятно са фолклорно наследство от древнотракийския мит за отвличането на атинската принцеса Орития от тракийския бог Борей, отъждествяван със северния вятър в древността (Венедиков 1992: 203–204). Нашите теренни проучвания локализираха тракийско скално светилище в м. „Момски камък“ и на практика потвърдиха и по археологически път тази хипотеза (Марков 2007: 78–107).

Слънчевата символика от храма в Голяма Желязна откриваме като сложни, въртящи се каменни розети, разположени около свода на северната врата на църквата (обр.11). В този случай може да се приеме, че тя има апотропейни функции по отношение на входа към сакралното пространство на храма.

Специално внимание заслужават и слънчевите, ажурни и сложносъставни като структура, розети от кръглите прозорци, разположени в източната страна, над абсидата на църквата „Св. Всях светих“ (обр. 6). Те, освен че са слънчеви символи, имат и функцията да пропускат божествената слънчева светлина в храма.

Слънчевата символика присъства и върху северната фасада на храма „Св. Петка“ в Троян (обр. 12). Изпълнена е с тухлена украса, която ярко контрастира на светлия цвят на варовиковите каменни блокове от стената. Присъствието ѝ може да се възприеме като чисто декоративен орнамент, част от цялостната екстериорна декорация на храма, наследена от средновековния български живописен стил в църковното строителство. Едновременно с това не бива да се забравя факта, че слънчевите изображения в християнското изкуство са знаци символи на Исус Христос. (Марков 1997: 37–63).

В заключение следва да отбележа, че каменната пластика от възрожденското изкуство от християнските храмове в Централна Стара планина е носител на богата, многопластова семантика. В нея може да се разчете древен, езически пласт, наследен от античната религия и митология в нашите земи. Пласт, в значителна степен съхранен и пренесен във времето от българската народна вяра до епохата на Възраждането.

*Обр. 11 Изображение на слънчев символ.
Северна фасада на църквата „Св. Петка, гр. Троян*

*Обр. 12. Изображение на слънчев символ.
Северна фасада на църквата „Св. Петка, гр. Троян*

Вторият пласт в смисловата натовареност на изображенията се състои от християнизираниято значение на символите в църквите от изследвания регион, резултат от въвеждането и развитието на християнската религия. Символите, наследени от езическата древност, се възприемат от възрожденските българи като неделима част от християнската им култура, тъй като те са дълбоко свързани и идват, родени са като образи от собствената им българската народна вяра. Това обяснява и съвместното битуване на двата вида символи, върху българските възрожденски храмове от Централна Стара планина.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

- Ангелов 1986:** Валентин Ангелов. Възрожденска църковна дърворезба. София: БАН. [Angelov 1986: Valentin Angelov. Vazrozhdenska tsarkovna darvorezba. Sofia: BAN.]
- Венедиков 1992:** Иван Венедиков. Раждането на Боговете. София: Аргес. [Venedikov 1992: Ivan Venedikov. Razhdaneto na Bogovete. Sofia: Arges.]
- Георгиева 1983:** Иваничка Георгиева. Българска народна митология. София: Наука и изкуство. [Georgieva 1983: Ivanichka Georgieva. Balgarska narodna mitologia. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Купър 1993:** Дж. Купър. Енциклопедия на традиционните символи. София: Петър Берон. [Kupar 1993: Dzh. Kupar. Entsiklopediya na traditsionnite simvoli. Sofia: Petar Beron.]
- Маринов 1994:** Димитър Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София: БАН. [Marinov 1994: Dimitar Marinov. Narodna vyara i religiozni narodni obichai. Sofiya: BAN.]
- Марков 1997:** Васил Марков. Митологични символи от Класическия Изток, Източното Средиземноморие и Балканите. София: Респект. [Markov 1997: Vasil Markov. Mitologichni simvoli ot Klasicheskia Iztok, Iztochnoto Sredizemnomorie i Balkanite. Sofia: Respekt.]
- Марков 2007:** Васил Марков. Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. [Markov 2007: Vasil Markov. Kulturno nasledstvo i priemstvenost. Nasledstvo ot drevnoezicheskite sveti mesta v balgarskata narodna kultura. Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski”.]
- Марков 2010:** Васил Марков. Древнотракийско наследство от българската народна култура. Велико Търново: Фабер. [Markov 2010: Vasil Markov. Drevnotrakiysko nasledstvo ot balgarskata narodna kultura. Veliko Tarnovo: Faber.]